

УДК 304.4

З. В. Балабаєва
*професор кафедри регіональної політики та публічного адміністрування
Одеського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України,
доктор філософських наук, професор*

ТЕОРІЯ ЗМІНИ ЕЛІТ: КЛАСИКА ТА СУЧАСНІСТЬ

Постановка проблеми. Сучасний політичний процес у всьому світі, зокрема в Україні, гостро ставить питання про шляхи зміни еліт при владі, якості еліти, шляхи поповнення еліт, особливості цих процесів у різних країнах. Особливо це стає актуальним у переломні моменти життя суспільства, коли нове поповнення еліти має доленосне значення. У демократичних державах еліти виконують важливі суспільні функції, пов'язані з державним управлінням, тому якість еліти, її здатність приймати важливі державні рішення виходить на перший план серед завдань модернізації суспільства. Багато відповідей на ці питання ми можемо знайти в класичних теоріях еліт.

Аналіз останніх публікацій. Вітчизняні дослідники теорії еліт, такі як В. Андрущенко, І. Белебега, А. Колодій, Б. Кухта, М. Пірен, М. Шульга, В. Полохало та інші, та російські вчені Г. Ашин, Є. Охотський, В. Пастухов, О. Крюков аналізували особливості класичних теорій еліт. Зокрема, у полі зору їх наукового аналізу були питання місця й ролі еліти в політичному процесі, оцінки класиками теорії еліт проблем формування політичної еліти, а також проблеми формування національної політичної еліти в сучасних умовах, її структури та впливу на процеси модернізації суспільства.

Метою статті є аналіз поглядів класиків теорії еліт В. Парето, Г. Моски та Р. Міхельса на причини зміни еліт при владі, шляхи цього процесу, а також вивчення можливості використання висновків класиків для розуміння сучасного політичного процесу в постсоціалістичних країнах.

Виклад основного матеріалу. В. Парето належить першість в обґрунтуванні теорії зміни, або «циркуляції», еліт. Сам термін

«еліта» з'явився наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У роботах класиків теорії еліт найчастіше використовувалися терміни «аристократія», «правлячий клас» тощо. Якість еліти є найважливішим моментом у її стійкості та збереженні свого впливу. Як зазначає Г. Осіпов, В. Парето вказував на «дві головні якості керуючих: вміння переконувати, маніпулюючи людськими емоціями, і вміння застосовувати силу там, де це необхідно. Ці здібності є взаємовиключними. Уряди правлять або застосовуючи силу, або за допомогою угодовства й умовлянь. Згода та сила є інструментами управління протягом усієї історії» [4].

Однак, як зазначав В. Парето, не слід плутати насильство із силою, насильство часто супроводжує слабкість. Науковець зауважував: «Зустрічаються індивіди й класи, що втратили могутність і здатність утриматися у владі, що ставали все більш одіозними через творене ними насильство, за якого вони наносили удари наосліп, навмання. Сильний завдає удар лише тоді, коли це абсолютно необхідно, і вже ніщо не зупиняє його» [5, с. 270].

Характеризуючи якість еліти, В. Парето писав: «Потрібні діяльний розум і сила духу разом із моральною відповідальністю... Практичний розум, висока моральність та інтелектуальна культура – такі три головні якості, які забезпечують успіх керівникам тред-юніонів. Чи не ці якості виділяють аристократію (якщо її розуміти в етимологічному сенсі слова – як кращих) серед інших людей?» [6, с. 121].

Однією із центральних ідей В. Парето був розгляд суспільства як системи, що перебуває в стані поступово порушеної й відновлюваної рівноваги. Зміни в одній частині системи негайно передаються іншій її частині, і вся система приво-

диться в рух, доки знову не відновиться «динамічна рівновага». Цикли підйому й занепаду, піднесення й падіння еліти є, на переконання В. Парето, необхідними та неминучими. Чергування, коливання, зміна еліт є законом існування людського суспільства. За твердженням Г. Осіпова, дослідник писав: «Історія є кладовищем аристократії» [4].

Процес «циркуляції еліт» насправді є вираженням глибоких суспільних процесів, насамперед соціально-економічного характеру. Політичні зміни відбуваються тоді, коли правлячі угруповання не в змозі вирішити соціально-економічні проблеми, що виникають під час суспільної практики, і змушені вдатися до політичного маневрування.

Механізмом, за допомогою якого відбувається оновлення правлячої еліти в мирний час, є соціальна мобільність. Чим більш «відкритим» є правлячий клас, тим міцнішим є його «здоров'я», тим більше він здатний зберегти своє панування. Чим більше замкнутим він є, тим сильнішою є тенденція до занепаду, «правлячий клас оновлюється не лише чисельно, а й, що набагато важливіше, якісно, шляхом поповнення своїх рядів із нижчих класів. Вони приносять із собою енергію, необхідну для утримання влади, і правлячий клас відновлюється» [4].

За винятком повністю замкнутої еліти, яка стає кастою, правляча еліта зазвичай знаходиться в стані постійної повільної трансформації. Якщо циркуляція еліт відбувається занадто повільно, у верхівці скупчуються елементи, які уособлюють безсилля, розкладання й занепад. Ці прошарки втрачають психічні якості, що забезпечують їх елітарне становище.

Циркуляція, яка підносить еліти, що народжуються в нижчих верствах, до вершини, а також скидає й призводить до зникнення пануючі еліти, переважно буває прихованою за безліччю фактів. Насамперед це пов'язано з тим, що такий процес розвивається, як правило, досить повільно, тому можна досягнути загальний характер та основні лінії такого руху, лише якщо вивчати історію за тривалий період часу.

Феномен нових еліт, які під час безперервної циркуляції, виникаючи в нижчих прошарках суспільства, переходять до його вищих верств, захоплюють собі простір і згодом занепадають, вимиваються й зникають, являє собою один із найважливіших історичних процесів, тому його необхідно брати до уваги, щоб зрозуміти великі соціальні рухи. Дуже часто існування цього об'єктивного феномена завуальовується за допомогою впливу на суспільство емоцій і забобонів; те, як ми його сприймаємо, істотно відрізняється від того, яким він є насправді.

Правляча еліта внутрішньо згуртована й бореться за збереження свого панування. Розвиток суспільства відбувається за допомогою періодичної зміни, циркуляції двох головних типів еліт: «лисиць» – гнучких керівників, які використовують «м'які» методи керівництва (переговори, поступки, лестоці, переконання тощо), та «левів» – жорстких і рішучих правителів, які спираються переважно на силу.

Зміни, що відбуваються в суспільстві, поступово підривають панування одного із цих типів еліти. Так, володарювання «лисиць», ефективне у відносно спокійні періоди історії, стає непридатним у ситуаціях, які вимагають рішучих дій і застосування насильства. Це веде до зростання невдоволення в суспільстві й посилення контреліти («левів»), яка за допомогою мобілізації мас скидає правлячу еліту та встановлює своє панування [5, с. 271].

В. Парето вважав, що постійна зміна й циркуляція еліт дозволяє зрозуміти історичний рух суспільства, який постає історією постійної зміни аристократії: підвищень, владарювання, занепаду й заміни новою правлячою привілейованою меншістю. Тому революції, з точки зору В. Парето, – це лише боротьба еліт, зміна правлячої та потенційної еліти. Науковець писав: «Сучасний спостерігач, який охоплює поглядом лише короткий період часу, не бачить нічого, крім випадкових обставин. Він бачить суперництво каст, гніт тиранів, народні бунти, ліберальні вимоги; він бачить аристократії, теократії, охлократії, однак загальний феномен, щодо якого все наведене виявляється лише

приватними деталями, часто повністю вислизає від нього» [5, с. 272].

Г. Моска також вважав генеральною лінією розвитку суспільства боротьбу двох тенденцій: прагнення панівного класу втримати й передати в спадок владу та прагнення нового класу змінити співвідношення сил. Чергування в суспільстві тенденцій до стабілізації й оновлення створює певне ритмічне розгортання історичного процесу.

Симптомом, який майже завжди передуює занепаду аристократії, на думку В. Парето, є поширення гуманістичних настроїв і хворобливої чутливості, від чого аристократія виявляється нездатною захистити свої позиції. Будь-яка еліта, яка не готова битися заради захисту свого становища, знаходиться в повному занепаді, і їй не залишається нічого іншого, окрім поступитися місцем іншій еліті, що володіє мужністю й твердістю, яких колишній еліті бракує. І якщо така еліта вірить, що проголошені нею гуманні принципи будуть застосовуватися до неї самої, то вона просто має ілюзії [5, с. 272].

Відповідно до теорії В. Парето політичні революції відбуваються внаслідок таких процесів: або сповільнюється циркуляція еліт, або з іншої причини елементи низької якості накопичуються у вищих прошарках. Революція виступає свого роду доповненням циркуляції еліт. У відомому сенсі сутність революції полягає саме в різкій і насильницькій зміні складу правлячої еліти. При цьому, як правило, під час революції індивіди з нижчих верств управляють індивідами з вищих, оскільки останні володіють необхідними для битви інтелектуальними якостями та позбавлені тих якостей, якими володіють саме індивіди з нижчих верств [4].

Коли аристократія занепадає, у ній зазвичай помітні дві тенденції, що діють одночасно. По-перше, ця аристократія робиться м'якшою, ліберальнішою, людянішою, виявляється менш готовою до захисту своєї влади. По-друге, не слабшають, а навпаки, посилюються її користюлюбство й жадоба до придбання благ, які не належать їй; вона намагається збільшувати незаконні присвоєння, наскільки це

в її силах, займається узурпацією національного надбання у великих розмірах. Тому така аристократія, з одного боку, робить важчим своє ярмо, а з іншого – у неї стає все менше сил для того, щоб це ярмо утримувати. Саме від прояву цих двох тенденцій бере початок катастрофа, від якої гине аристократія [6, с. 115].

Часто аристократії гинуть від анемії. У них залишається певна пасивна відвага, проте не вистачає відваги активної [6, с. 116]. «Світ завжди належав сильним, – писав В. Парето, – і ще довго буде їм належати. Люди поважають лише тих, хто вміє змусити себе поважати. Той, хто перетворився на лагідну вівцю, завжди знайде вовка, готового його з'їсти» [7, с. 100]. Він підкреслював: «Ніколи або майже ніколи аристократія (я використовую це слово в його етимологічному сенсі, як позначення кращих) не гинула лише від ударів своїх ворогів, вона сама готувала собі знищення» [7, с. 96–97].

Г. Моска зазначав, що найважливішим критерієм формування панівного класу є його здатність до управління іншими людьми. Еліта, яка зосереджується виключно на своїх особистих інтересах, поступово втрачає свій політичний та ідеологічний вплив, її може бути скинуто [3]. Основні причини втрати панівного становища будь-яким класом полягають, на думку Г. Моски, або у втраті якостей, завдяки яким він прийшов до влади, або в їх неадекватності новому соціальному середовищу [3].

Для збереження своєї влади еліта повинна постійно поповнюватися. На думку Г. Моски, існує два основні способи оновлення (поповнення) правлячої еліти: демократичний та аристократичний. Перший є відкритим і сприяє постійному приходу «свіжих» достатньо підготовлених керівників. Другий спосіб – аристократичний – є закритим. Спроба правлячого класу формувати еліту лише зі своїх лав призводить до її виродження та застою в суспільному розвитку [3].

Аристократична тенденція проявляється в прагненні передати владу спадкоємцям або найближчим соратникам, що поступово призводить до виродження еліти. Демократична тенденція реалізується за

допомогою включення до складу правлячого класу найкращих представників із класу керованих, що запобігає дегенерації еліти. Оптимальне поєднання цих двох тенденцій є найбільш бажаним для суспільства, оскільки дозволяє забезпечити спадкоємність і стабільність у керівництві країною та якісне оновлення правлячого класу [3].

Майбутнє суспільство, на думку В. Парето, навіть якщо воно стане колективістським, буде управлятися аристократією або елітою, проте така еліта швидше за все стане зовсім відмінною від нинішньої буржуазії та її нащадків [8, с. 119]. Р. Міхельс досліджував соціальні механізми, які породжують елітарність суспільства. Він особливо виділяв організаторські здібності, а також організаційні структури суспільства, які стимулюють елітарність і піднімають панівний прошарок. Він зробив висновок, що сама організація суспільства вимагає елітарності й закономірно відтворює її. У суспільстві, як і в партіях, діє «залізний закон олігархічних тенденцій». Його суть полягає в тому, що розвиток великих організацій неминуче веде до олігархізації управління суспільством та формування еліти, оскільки керівництво такими об'єднаннями не може здійснюватися всіма їх членами.

Ефективність їх діяльності вимагає функціональної спеціалізації та раціональності, виділення керівного ядра й апарату, що поступово, проте неминуче виходить із-під контролю рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику власним інтересам, піклується насамперед про збереження свого привілейованого становища. Рядові ж члени організацій є недостатньо компетентними, пасивними й байдужими до повсякденної політичної діяльності.

У результаті будь-якою (навіть демократичною) організацією завжди фактично править олігархічна, елітарна група. Такі найбільш впливові групи, зацікавлені в збереженні свого привілейованого становища, встановлюють між собою різного роду контакти, гуртуються, забуваючи про інтереси мас. Р. Міхельс стверджує: «Виборче право завжди виступатиме як право

на панування в найбільш прямому сенсі слова...» [2, с. 111]. Науковець продовжує: «У сучасному партійному житті аристократія охоче демонструє себе в демократичному вбранні, а в змісті демократії явно проступають аристократичні ознаки. Тут ми зустрічаємо аристократію, яка прийняла демократичну форму, там – демократію з аристократичними рисами» [2, с. 112].

Демократія не може існувати без організації, управлінського апарату, еліти, а це веде до закріплення посад і привілеїв, до відриву від мас, до незмінності лідерів, до становлення вождя. Функціонери навіть лівих партій, особливо обрані членами парламентів, змінюють свій соціальний статус, перетворюються на правлячу еліту. Харизматичних лідерів, які піднімають маси до активної політичної діяльності, замінюють бюрократи, а революціонерів та ентузіастів – консерватори й пристосованці.

Взаємовідносини еліти й мас мають переважно характер керівництва, що припускає управлінський вплив, заснований на згоді й добровільній слухняності керованих, авторитеті влади. Важливу роль при цьому відіграє взаємодія із суспільством та якістю еліти. У колишніх соціалістичних країнах тривалі десятиліття панувала номенклатурна система рекрутування політичної еліти. Суть номенклатурної системи полягає в призначенні осіб на всі скільки-небудь соціально значущі керівні посади лише за згодою й за рекомендацією відповідних партійних органів, у підборі еліти «зверху» [1].

У СРСР негативні соціальні наслідки функціонування цієї системи посилювалися її всеосяжним характером, повним усуненням конкурентних механізмів в економіці й політиці, а також ідеологізацією, політизацією та непотизацією (домінуванням родинних зв'язків) критеріїв відбору. Такими критеріями стали цілковитий ідеологічний і політичний конформізм («політична зрілість»), партійність, особиста відданість вищому керівництву, догідництво й підлабузництво, родинні зв'язки, показна активність тощо. Ці та інші подібні норми (фільтри) відсівали найбільш чесних і здібних людей, пород-

жували масовий тип сірого, не здатного до справжньої ініціативи працівника, який бачить у зайнятті керівних посад лише особисту вигоду.

Тривалий руйнівний вплив номенклатурної системи, а також знищення у війнах і таборах народу, його кращих представників призвело до виродження радянської політичної еліти. Стан справ не змінився й після розпаду СРСР. У більшості пострадянських держав, на відміну від країн Східної Європи, не сформувалося скільки-небудь впливової, справді демократичної контреліти, здатної до ефективного керівництва суспільством.

Номенклатурне минуле, згубне через майже повну відсутність соціального контролю та успіхи легалізованих ділків тіньової економіки, яскраво проявилось в пострадянській еліті. Її низькі ділові й моральні якості багато в чому пояснюють перманентність і глибину кризи суспільства, масове поширення корупції та безвідповідальності. Вихід із ситуації, що склалася, успішне реформування суспільства можливі лише на шляху створення нової системи рекрутування еліт, заснованої на конкурентних засадах та інституціоналізації вимог щодо ділових і моральних якостей політичних та адміністративних керівників.

Висновки. Хаотична політична активність громадян, низька результативність вітчизняної еліти, незавершеність процесу рекрутування нового керівного прошарку і його водночас першорядна значимість для перетворення країни – усе це робить проблему політичної еліти особливо актуальною для сучасного суспільства. Соціальні механізми рекрутування еліти не лише безпосередньо впливають на суспільну роль і вигляд цієї групи загалом, а й визначають типові риси її окремих представників – політичних лідерів.

Слід зазначити, що навіть сучасні протестні рухи в пострадянських країнах, що посилюються завдяки впливу соціальних мереж, не висувують яскравих лідерів, які змогли б закріпитися на позиціях еліти на тривалий час і надати конструктивні ідеї подальшого розвитку суспільства. В. Парето говорив: «У ящику Пандори залиши-

лася лише надія. Втішимося гіпотезами, оскільки дійсність є досить похмурою» [7, с. 105].

Литература

1. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.aej.org.ua/History/1357.html>.
2. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия / Р. Михельс // Социологические исследования. – 2000. – № 1. – С. 107–114.
3. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/33.php.
4. Осипов Г. История социологии в Западной Европе и США / Г. Осипов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Osipov/09.php.
5. Парето В. Социалистические системы / В. Парето // Теоретическая социология: антология : в 2 ч. / пер. с англ., фр., нем., ит., общ. ред. С.П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – 2002. – С. 269–272.
6. Парето В. О применении социологических теорий / В. Парето // Социологические исследования. – 1996. – № 2. – С. 115–124 ; № 7. – С. 119–127 ; № 10. – С. 139–144.
7. Парето В. Социалистическая опасность / В. Парето // Социологические исследования. – 2001. – № 5. – С. 96–105.
8. Парето В. Закат свободы / В. Парето // Социологические исследования. – 2009. – № 6. – С. 110–120.

Анотація

Балабаєва З. В. Теорія зміни еліт: класика та сучасність. – Стаття.

У статті розглядаються деякі класичні положення теорії зміни (циркуляції) еліт В. Парето та інших представників теорії еліт (Г. Моска та Р. Міхельса), які дозволяють провести паралелі із сучасністю, зрозуміти особливості політичного процесу наших днів. Наведено також сучасні теорії еліт, на тлі яких можливо визначити специфіку процесу зміни еліт у сучасних пострадянських умовах.

Ключові слова: політична еліта, циркуляція еліт, теорія еліт, сучасний політичний процес, номенклатура, соціальний ліфт.

Аннотация

Балабаева З. В. Теория смены элит: классика и современность. – Статья.

В статье рассматриваются некоторые классические положения теории смены (циркуляции) элит В. Парето и других представителей теории элит (Г. Моска и Р. Михельса), которые позволяют провести параллели с современностью, понять особенности политического процесса наших дней. Представлены также современные теории элит, на фоне которых можно определить специфику процесса смены элит в современных постсоветских условиях.

Ключевые слова: политическая элита, циркуляция элит, теория элит, современный политический процесс, номенклатура, социальный лифт.

Summary

Balabaeva Z. V. The theory of change of elites: classic and the present. – Article.

This article discusses some of the classic tenets of the theory change (circulation) elites V. Pareto and other representatives of the theory of elites (U. Moska, R. Mihels), which allow to draw parallels

with the present to understand the peculiarities of the political process today. Also presents modern theory of elites, which allow showing specificity of the process change of elites in modern post-Soviet conditions.

Key words: political elite, circulation of elites, elite theory, modern political process, nomenclature, social lift.